

SOCIJALNI UGAR I DRUGI OBLICI NAPUŠTANJA AGRARNE AKTIVNOSTI KAO POSLJEDICA EMIGRACIJE I SOCIJALNOG DIFERENCIRANJA STANOVNIŠTVA

MILAN VRESK

I

Industrijski razvoj naše zemlje sa svojim popratnim djelatnostima uvjetuje, kako je već poznato, značajne promjene u razvoju naših agrarnih krajeva. Naslijeđena agrarna struktura s nizom protivriječnosti među kojima se, kao znak agrarne prenaseljenosti, ističe usitnjen posjed s polikulturnim načinom iskorištavanja, neminovno dolazi u krizu. Prestrukturiranje agrarnog stanovništva, koje je, zbog koncentracije ekonomskih funkcija u pojedine krajeve, u naglašenom obimu praćeno migracijama stanovništva, smanjuje agrarnu prenaseljenost, ali istovremeno izaziva i niz neželjenih pojava.

Kakve sve promjene mogu u agrarnim krajevima izazvati emigracija i prestrukturiranje stanovništva kao posljedica industrijalizacije, mogu ukazati primjeri drugih, privredno razvijenijih zemalja, bez obzira na specifičnosti razvoja svake zemlje.

U ovom radu pokušat ćemo istaći neke pojave u transformaciji agrarnih sredina Njemačke, a posebno na pojavu privremenog napuštanja agrarnog zemljišta, što je, kako ističu neki autori, neminovna pojava u razvoju agrarnog u industrijsko društvo.

II

Pojava širenja neobrađenih agrarnih površina i općenito napuštanje agrarne aktivnosti, predmet su mnogih istraživanja u Njemačkoj ne samo iz naučnog interesa, već i praktičnih potreba.

Napuštanje agrarnih površina rezultat je dviju pojava, koje neki autori strogo razlikuju. Ekstenzifikacija i napuštanje agrarne aktivnosti mogu, naime, biti posljedica emigracije stanovništva iz

prirodno nepovoljnih i društveno izoliranih krajeva, dakle, u uvjetima smanjenja broja stanovnika, te socijalnog diferenciranja u krajevima industrijalizacije i urbanizacije. Ovaj drugi proces odvija se u uvjetima konstantnog rasta broja stanovnika i životnog standarda, a vrši se na taj način da dio stanovnika djelomično ili potpuno napusti agrarnu aktivnost i zaposli se u neagrarnim djelatnostima, a dio poboljša agrarnu strukturu svoga gospodarstva i intenzivira proizvodnju.

Prvi radovi, koji uglavnom obrađuju napuštanje seoskih domova i naselja, javljaju se početkom ovog stoljeća. Schlüter već 1903. ukazuje na primjere napuštanja seoskih naselja (Schlüter 1903), premda je ovakvih pojava bilo i ranije i moguće ih je pratiti i kartografski dokumentirati (Pochledt 1950). Treba, međutim, odmah naglasiti da do napuštanja seoskih krajeva, tj. procesa koji je u njemačkoj literaturi označen kao »Wüstung« može doći ne samo iz ekonomskih, već i iz drugih razloga. To mogu biti ratna pustošenja, nepogodni prirodni uvjeti, razne pošasti i slično.

Usprkos znatnom broju radova koji od početka ovog stoljeća obrađuju probleme napuštanja naselja i polja, značajnije teoretske radove o ovoj pojavi dobivamo tek između dva rata. Do toga vremena bilo je u »Wüstung« procesu mnogo nejasnoća.

Godine 1933. Scharlau (1933, S. 2) je na poticaj Mortensena (1923) izradio šemu prema kojoj se određuje stupanj napuštenosti naselja i polja. Ova je šema usprkos mnogih primjedaba bila prihvaćena od mnogih autora koji su je primjenjivali u svojim radovima.

Scharlau promatra napuštanje seoskih naselja ili domova i napuštanje seoskih polja, zasebno. Prema njegovoj šemi, jedno seosko naselje može biti djelomično (partielle) ili potpuno (totale) napušteno. Isto tako seoska polja mogu biti djelomično ili potpuno napuštena. Napuštanjem svih domova jednog naselja nastupa potpuna napuštenost naselja (Ortswüstung), odnosno napuštanjem svih polja nastupa potpuna napuštenost polja (Flurwüstung). Potpuno napušteno naselje (Ortswüstung) i potpuno napuštena polja (Flurwüstung) čine potpunu napuštenost jednog kraja (totale Wüstung). Scharlauova šema izgleda ovako (1933, S. 9):

djelomično (partielle)	djelomično (partielle)
potpuno (totale)	potpuno (totale)
napušteno naselje (Ortswüstung)	napuštena polja (Flurwüstung)
potpuna napuštenost (totale Wüstung)	

Treba, međutim, naglasiti da po shvaćanju Scharlaua napuštanje naselja ili napuštanje polja u bilo kojem stadiju može nastupiti zasebno, tj. da jedno ne uvjetuje drugo.

Radovi Mortensena i Scharlaura potakli su polemiku mnogih autora, a posebno o pitanju uzroka napuštanja naselja i polja, te njihovih konačnih oblika. Naročito se poslije rata javlja veći broj radova koji obrađuju »Wüstung« probleme pojedinih krajeva. Lenz npr. uporedbom karata različitog perioda utvrđuje različite oblike napuštenosti scoskih domova, naselja i polja otoka Rügen (1958), prihvaćajući pri tome šemu koju je utvrdio Scharlau. Pored njega javljaju se i drugi autori koji pišu o ovoj pojavi. Posebno treba spomenuti radovi Jägera, Abela, Wendlinga, Pochledta, Seela i druge.

U poslijeratnom periodu u mnogim krajevima Njemačke pojavljuju se velike površine napuštene zemlje, čija pojava izaziva veliki interes geografa. U pojedinim općinama jugozadapne Njemačke udio napuštenog zemljišta iznosio je 5 — 10 posto, a u nekim 40 — 50 posto površina (Hartke 1956, S. 258). U okolici Offenbacha na Maini bilo je općina u kojima je i do 60 posto poljoprivrednih površina bilo napušteno (Hartke 1953, S. 13).

Pored napuštanja ranije intenzivno obrađenih površina, nastale su poslije rata i druge promjene u iskorištavanju zemljišta, koje su se isticale u pejzažima. To je prije svega širenje travnih površina i površina šuma. Primijećeno je da do ovih pojava dolazi najviše u ekonomski razvijenim krajevima i da nisu uzrokovane smanjivanjem broja stanovnika, kao što je to slučaj kod »Wüstung« procesa.

Istraživajući pet naselja u području Taunusa Kröcker (1952) ukazuje na socijalne razloge napuštanja agrarnih površina. Nakon ovog rada Hartke, Ruppert i drugi istraživači detaljnije su istražili uzroke, oblike i posljedice napuštanja agrarnih površina.

Na osnovi istraživanja socijalno-geografskih promjena u području Rheine i Maine, Hartke (1953) utvrđuje da do pojave napuštanja agrarnih površina dolazi zbog socijalnog diferenciranja stanovništva. Površine napuštene zbog socijalnog prestrukturiranja vlasnika nazvao je socijalnim ugarom¹ (»Sozialbrache«). Pod socijalnim ugarom mogu se smatrati one napuštene, ranije obrađene, agrarne površine, kako je to definirao Ruppert (1958, S. 230), do čijeg je napuštanja došlo socijalnim diferenciranjem.

U posljednjih petnaest godina izvršeno je u različitim dijelovima Njemačke niz istraživanja tipa »case studies« koja su upotpunila saznanja o pojavi socijalnog ugara. Uz anketiranja stanovništva vršila su se i kartiranja iskorištavanja zemljišta, te socijalna struktura i druge osobine njihovih vlasnika. Na taj način se je dobio uvid kako pojedini socijalni slojevi koriste svoj posjed, a naročito kod kojih se socijalnih grupa pojavljuje socijalni ugar. Tako je

1. Socijalni ugar treba razlikovati od crnog ugara, jer su uzroci njihovog postanka sasvim različiti. Crni ugar je nastao kao rezultat sistema obrade polja i bio je uglavnom vezan za tropoljni sistem obrade, koji se je i kod nas održao do ovog stoljeća.

npr. utvrđeno da se socijalni ugar uglavnom pojavljuje kod radnika, rentijera i zanatlija, a neznatno kod čistih poljoprivrednika (Hartke, 1956. S. 263)².

Ovakva istraživanja dala su osnovu za tvrdnju o postojanju socijalnih grupa, različitih spekulacija koje različito vrednuju zemlju i nosioci su socijalno-geografskih promjena (Hartke, 1959). Socijalni ugar nastaje u procesu formiranja socijalnih grupa, i prema nekim shvaćanjima (Hartke 1956, S. 268) pokazatelj su stupnja socijalnog diferenciranja.

U mnogim radovima koji su tretirali pojavu i širenje socijalnog ugara nametalo se pitanje krajnjeg razvoja socijalnog ugara, tj. da li je socijalni ugar prelazna pojava ili je to pojava koja dovodi do potpunog napuštanja agrarnog zemljišta («Flurwüstung»). Promatranja su, međutim, u velikom broju pokazala da je socijalni ugar prelazna, odnosno privremena pojava. Ima, naime, slučajeva da se socijalni ugar javlja u pojedinim općinama u velikom udjelu, a da se kasnije udio socijalnog ugara smanji ili potpuno nestane.³ Smatra se da socijalni ugar nastaje u procesu socijalnog diferenciranja, a da nakon završenog procesa diferenciranja parcele pod socijalnim ugarom ponovno mogu biti intenzivno obrađene. Na prelaznost ove pojave ukazuje i naziv. Ugarom je, naime, nazvano napušteno zemljište zato jer je to privremeno napuštanje (kao što je bio slučaj i s crnim ugarom u tropoljnom sistemu obrade), a socijalnim jer napuštanje uvjetuju socijalni razlozi (Hartke 1956. S. 262).

Zemljište pod socijalnim ugarom, što je najčešći slučaj, nakon socijalnog diferenciranja mijenja vlasnika. Napuštenu zemlju kupuju, naime, one socijalne grupe koje su se opredijelile za agrarnu aktivnost. Na taj se način poboljšava agrarna struktura.⁴ Zemlju mogu kupiti ili zakupiti poljoprivrednici iz drugih naselja ili općina, udaljenih 10 i više km, kod kojih postoji oskudica zemlje (pojava «Ausmärker»).

Dopušta se mogućnost da zemljište pod socijalnim ugarom ne bude ponovno obrađeno, te da može preći u trajnu napuštenost («Flurwüstung» u smislu Scharlaua) (Hartke 1956, S. 267). Ovakve pojave su i utvrđene.

Wendling je promatrajući pojavu socijalnog ugara u jednom vinogradarskom kraju utvrdio da parcele pod socijalnim ugarom nisu

2. U Hessenu je 1953. godine npr. u 366 općina bilo 2 200 ha zemlje pod socijalnim ugarom. 92% parcela, kako je utvrđeno, pripadalo je radnicima, rentijerima i zanatlijama, a samo 8% čistim poljoprivrednicima (Hartke 1956, S. 263).
3. Općina Obertshausen kod Offenbacha je jedan takav primjer. Kod ove općine su, naime, površine pod socijalnim ugarom od 1947. do 1952. godine porasle od 5 na 64 ha. Ponovnim kartiranjem iskorištavanja zemljišta 1956. godine ustanovljeno je da je veliki dio socijalnog ugara ponovno obrađen (Ruppert 1957, S. 626).
4. Opća je tendencija u cijeloj Njemačkoj smanjenje malih posjeda (do 20 ha), a povećanje većih (Drews 1965).

više obrađivane, već su trajno napuštene (Wendling 1966). On je, što treba naglasiti, biološkim metodama, tj. proučavanjem biljnih zajednica na napuštenim parcelama pokušao utvrditi šemu sukcesivnog razvoja napuštenih površina. Na osnovi dobivenih rezultata izdvojio je tri stadija napuštenosti. Svakom stadiju odgovara stupanj napuštenosti i karakterističan tip vegetacije.

Prvom stadiju (Brach — Stadium) odgovara slaba napuštenost, a korov kao tip vegetacije. Za drugi stadij (Müßig — Stadium) karakteristična je umjerena napuštenost i travna vegetacija. Kod trećeg, tj. kod konačnog stadija napuštenosti (Wüst — Stadium) dolazi do izražaja potpuna napuštenost i grmlje kao tip vegetacije (Wendling 1966, S. 56). Promatranjem napuštenih parcela unutar 15 godina Wendling je utvrdio da ponovnog obrađivanja nije bilo, te da je najveći dio parcela ostao u prvom (Brach — Stadium) i drugom (Müßig) stadiju napuštenosti.

Proces napuštanja agrarnih površina još je uvijek karakterističan za mnoge krajeve Njemačke. Tako je npr. na čitavom teritoriju SR Njemačke bilo 1965. godine 150 000 ha neobrađenog zemljišta. Od 1965. pa do 1968. godine neobrađene površine povećale su se na 171 300 ha, odnosno za 14 posto (Gercke 1969, S. 307).⁵

Pored pojave socijalnog ugara u procesu socijalnog diferenciranja javljaju se i drugi oblici ekstenzifikacije agrarnog iskorištavanja. To mogu biti: ozelenjavanje oraničnih površina, izmjene u vrstama kultura i pošumljavanje.

Ozelenjavanje agrarnih površina rana je pojava. Javlja se krajem prošlog stoljeća, a uvjetovana može biti nizom faktora (Borcherdt 1958). Prva ozelenjavanja uzrokovana su razvojem željezničkih veza i mogućnošću boljeg snabdijevanja, što je smanjilo nužnost obrade zemlje u prirodno nepovoljnijim krajevima. Uz to treba navesti i pojavu jeftinijeg žita na tržištu, rastuću vrijednost stočarskih proizvoda, te porast gradova i podizanje industrije (Zschocke 1958, S. 145). U novije vrijeme pojava ozelenjavanja uzrokovana je već spomenutim razlozima, tj. velikim tempom zapošljavanja radne snage u neagrarnim djelatnostima.

U Bavarskoj su npr. travne površine od 1863. do 1952. godine porasle za 16,6 posto, površine šume za 5,3 posto, dok su se oranične površine u istom periodu smanjile za 11 posto (Ruppert 1958, S. 623). Slične promjene nastale su i u drugim pokrajinama. Naročito veliki porast travnih površina nastaje u Njemačkoj u poslijeratnom periodu. U Saarlandu je npr. 1955. godine bilo 12 512 ha (9,0 posto) neobrađenog zemljišta, od čega je na zelene površine otpadalo 2 519 ha (Drews 1965, S. 264). U ovoj je pokrajini, međutim, 1960. godine već bilo 24 521 ha (18,4 posto) neiskorištenog

5. U nekim pokrajinama porast neobrađenog zemljišta bio je znatno veći od prosjeka. U Baden-Württembergu iznosio je 59%, Bayernu 16% itd. Jedino su Saarland i Schleswig-Holstein imale smanjenje neiskorištenih površina za 29%, odnosno 11%, što je vjerojatno rezultat mjera sanacije (Grüner Plan i sl.).

zemljišta, od čega je na zelene površine otpadalo 7 004 ha. Zapaženo je da u mnogim općinama Saarlanda do jače pojave ozelenjavanja dolazi kod gospodarstava manjeg posjeda, prvenstveno kod seljačko-radničkih domaćinstava. Kod njih se najčešće ozelenjavanje javlja kao prvi korak širenja socijalnog ugara. Oranične površine se pretvaraju u livade, te se najprije tako koriste, da bi se zatim napustile (Rathjens 1958, S. 111). U Saarlandu je npr. takvih neiskorištenih livada već 1957. godine bilo 3 040 ha.

Izmjene u načinu korištenja oraničnih površina, tj. preorijentacija na uzgoj žita je također jedna posljedica spomenutog socijalnog diferenciranja. Ova pojava javlja se poslije prvog svjetskog rata, ali do jačeg ispoljavanja dolazi poslije drugog rata (Zschocke 1958, S. 147). Kod smjena kultura u uvjetima smanjivanja ljudske radne snage težište je da se neke intenzivne kulture, dakle, one čiji uzgoj zahtijeva više ljudskog rada, zamjenjuju za ekstenzivnije. Zamjena se vrši najčešće za one kulture kod kojih je moguća, naročito kod sijanja i žetvenih radova, primjena mehanizacije. To je prvenstveno žito. Do ovakvih pojava češće dolazi u izrazitijim agrarnim krajevima, a posebno kod većih posjednika (Zschocke 1958, S. 146).

Smjena kultura može se, međutim, vršiti u različitim uvjetima. Ako se smjena vrši u uvjetima smanjivanja ljudske radne snage, onda se, kako je već istaknuto, intenzivne kulture zamjenjuju ekstenzivnijim. Npr. uzgoj krumpira se zamjenjuje žitom i slično. Ako se smjena, međutim, vrši u uvjetima porasta ili konstantne radne snage onda slijedeća kultura uglavnom, po intenzitetu obrade i prihodima, odgovara prethodnoj. Ima slučajeva da je npr. uzgoj vinove loze zamijenjen uzgojem hmelja i duhana, dakle, intenzivna kultura je zamijenjena također intenzivnim kulturama (Ruppert 1960).

Pošumljavanje je pojava koja se također u izvjesnim slučajevima javlja kao posljedica ekstenzifikacije agrarnog iskorištavanja.

Razlike u intenzitetu i prostornoj raširenosti socijalnog ugara i drugih spomenutih pojava posljedica su specifičnih prilika pojedinih krajeva. Socijalni ugar se je npr. u jačoj mjeri pojavljivao u krajevima brzog industrijskog razvoja, dakle, tamo gdje je socijalno diferenciranje bilo jače. Treba, međutim, uzimati u obzir i niz drugih faktora koji mogu utjecati na proces socijalnog diferenciranja (veličina posjeda, gustoća naseljenosti, prirodni uvjeti i sl.).

Proučavanje ovih pojava zahtijeva intenzivan terenski rad i može biti od velike praktične vrijednosti, posebno za prostorno planiranje.

III

Napušteni seoski domovi, naselja, ispasišta, stočarski stanovi i napuštene oranične površine na kojima su još vidljive uzorane brazde, svjedoče da je i u našim krajevima pojava napuštanja po-

Ijoprivrednih površina uzimala maha. S napuštanjem stočarske ekonomije u nekim su našim krajevima opustjela, djelomično ili potpuno, ranija stočarska ispasišta i stočarski stanovi. Pojavu napuštanja ubrzala je emigracija stanovništva u krajeve koji su se ekonomski jače razvijali, a posebno emigracija u prekomorske zemlje.

Najvidljivije tragove napuštanja nalazimo u pejzažima naših primorskih krajeva, prvenstveno u Istri, Kvarneru i Dalmaciji. U njima bismo prema Scharlauvoj »Wüstung« šemi mogli izdvojiti veliki broj različitih stupnjeva napuštenosti, bilo seoskih naselja i domova (»Ortswüstung«), bilo seoskih polja (»Flurwüstung«).

U današnjem razvoju naše zemlje karakteristično je, kako smo ranije istakli, prestrukturiranje agrarnog stanovništva, koje je praćeno jakim migracijama. Emigracija, evidentna kod većine naselja Hrvatske, ima, međutim, selektivan karakter iz čega proizlaze i negativne posljedice. Selo, naime, napušta uglavnom mlado stanovništvo, a ne čitave porodice. Ovakav način emigracije, naročito kod većih razmjera, ima za posljedicu stvaranje staračkih starosnih struktura, slabljenje i napuštanje agrarne aktivnosti, pa i odumi-

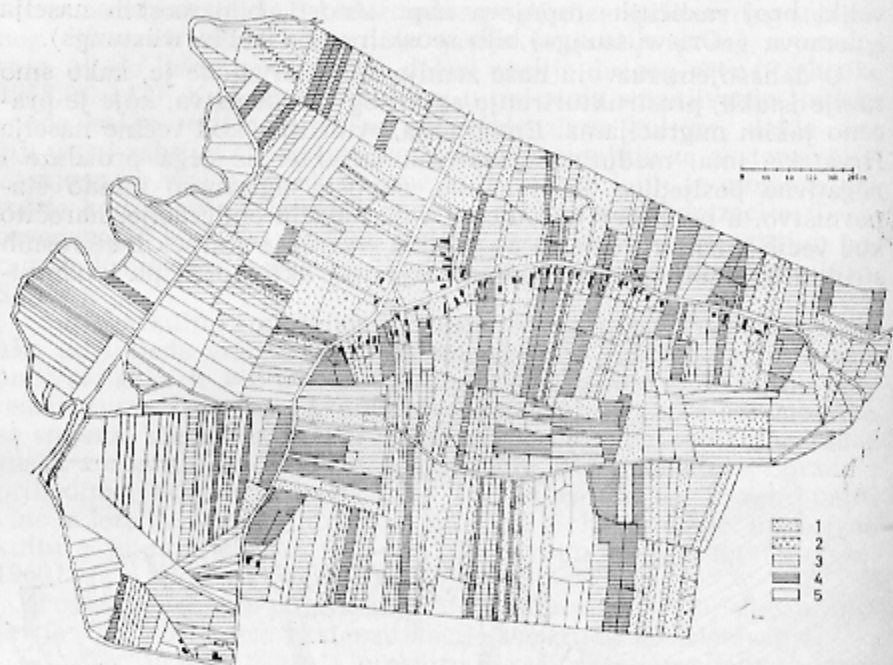

Sl. 1. Porast površina livada sela Koškovec 1956—1966. godine
1 — površina livada 1956. godine
2 — oranice pretvorene u livade 1956—1966. godine

Fig. 1 Increase of areas under meadows in the village of Koškovec (1956—1966)
1 — areas under meadows in 1956
2 — arable land turned into meadows (1956—1966)

ranje seoskih gospodarstava. Ovakvu pojavu potvrđuju poljoprivredna staračka domaćinstva, čiji se broj iz godine u godinu povećava.

Prestrukturiranje agrarnog stanovništva nema u našoj zemlji one osobine kao što je slučaj u zemljama jačeg industrijskog razvoja. Zbog toga proces socijalnog diferenciranja, sa svojim posljedicama, nije uzao onog maha kao drugdje.

Sl. 2. Zemljište prema izvorima prihoda domaćinstva sela Koškovec 1966. godine (Katastarska općina Druškovec)

- 1 — čista poljoprivredna domaćinstva
- 2 — poljoprivredna staračka domaćinstva
- 3 — mješovita domaćinstva s jednim članom s dohotkom iz nepoljoprivrednih djelatnosti
- 4 — mješovita domaćinstva s dva člana s dohotkom iz nepoljoprivrednih djelatnosti
- 5 — uživaoci iz drugih sela

Fig. 2 Possession of land according to source of income in the village of Koškovec in 1966 (Cadastral commune of Druškovec)

- 1 — purely agrarian households
- 2 — aged agrarian households
- 3 — mixed households with one member earning an income from a non-agrarian activity
- 4 — mixed households with two members earning incomes from non-agrarian activities
- 5 — land users from other villages

Prestrukturiranje agrarnog stanovništva ima u našoj zemlji specifičan karakter, jer se zapošljavanjem agrarnog stanovništva u industriji i drugim djelatnostima većim dijelom stvara nova socijalna kategorija stanovništva: radnici-seljaci. Ova mješovita struktura, za koju se ističe da je specifična i nužna za razvoj naše zemlje, zapravo je poluprestrukturirano agrarno stanovništvo, koje bi trebalo imati prelazan karakter. Stvaranjem mješovitih, radničko-seljačkih domaćinstava podržava se sitnopošjednička agrarna struktura s polikulturalnim načinom iskorištavanja, te se i na taj način sprečava poboljšavanje agrarnih struktura.

Zbog ovakvog načina prestrukturiranja agrarnog stanovništva nema u našoj zemlji pojave socijalnog ugara i drugih posljedica socijalnog diferenciranja u onoj mjeri kako bi se to moglo očekivati.

Međutim, bez obzira na ovakav način socijalnog prestrukturiranja stanovništva kojim se stvaraju mješovite strukture u našim krajevima uočeno da i ovakvo prestrukturiranje praćeno iseljavanjem stanovništva uvjetuje izvjesne promjene u iskorištavanju zemlje. S mogućnostima zarade van vlastitog posjeda u mnogim mješovitim gospodarstvima slabi interes za obradu zemlje, što se može ispoljiti ozelenjavanjem oraničnih površina, smjeni kultura i slično. Ovakve pojave uočene su i u okolici Varaždina, pa ćemo ovom prilikom istaći jedan primjer.

U katastarskoj općini Druškovec, općina Ivanec, živjelo je 1961. godine u šest disperznih naselja 2 449 stanovnika. Od 529 domaćinstava iste je godine na čista poljoprivredna otpadalo 31 posto, a na mješovita i nepoljoprivredna 69 posto. Odnosi u udjelima pojedinih kategorija domaćinstava prema izvorima priboda bili su, međutim, različiti po naseljima. Zahvaljujući najpovoljnijem prometnom položaju koji je omogućio dnevno odlaženje na rad, naselje Koškovec je pokazivalo najjači stupanj socijalnog diferenciranja stanovništva. Kod njega je na mješovita i nepoljoprivredna domaćinstva otpadalo 1961. godine 73 posto od svih domaćinstava, odnosno 78 posto nepoljoprivrednog stanovništva s mješovitim izvorima prihoda.

Analizirajući karte iskorištavanja zemljišta jednog dijela ovog naselja 1956. i 1966. godine utvrdilo se da je u desetgodišnjem periodu izvjestan broj oraničnih parcela (47) pretvoren u livade. U poređenju karte s označenim ozelenjenim oraničnim površinama i socijalno-gospodarske karte s naznakom kojem tipu gospodarstva pripada zemljište (sl. 1 i sl. 2) uvidjelo se da su mješovita gospodarstva najviše pretvorila oranične površine u livade (30 ili 64 posto), a u manjoj mjeri poljoprivredno staračka i čista poljoprivredna gospodarstva. Pored toga, rezultati ankete su pokazali da uz ozelenjavanje oranica jača tendencija uzgoja stoke i smanjenje uzgoja nekih intenzivnih kultura.

Literatura

- ABEL, W.: Wüstungen in historischer Sicht. Wüstung in Deutschland, Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, Sonderheft 2, 1967, S. 1—15.
- BECKER, A.: Die Geographische Wertung der Wüstungen, Mitt. d. Geogr. Gesell. Wien, 1934, S. 146—181.
- BESCHORNER, H.: Das Wüstungsverzeichnis. Denkschrift über die Herstellung eines histor. Ortsverzeichnisses für das Königreich Sachsen, Dresden, 1903.
- BORCHERDT, CH.: Das Acker-Grünlandverhältnis in Bayern. Wandlungen im Laufe eines Jahrhunderts. Münchner Geogr. Hefte, H. 12, 1957.
- BORCHERDT, CH.: Über die Vergrünlandung in Bayern. Berichte zur deutschen Landeskunde, Bd. 12, 1, 1958, S. 125—129.
- BOREN, M.: Wüstungen und Sozialbrache, Erdkunde, Bd. 22, 1968, S. 145—151.
- DREWS, G.: Wandlungen und Umschichtungen in der Betriebsgrösserstruktur von 1882 bis 1963. Berichte über Landwirtschaft, 1965, S. 227—273.
- GERCKE, F.: Zur Nutzungseignung landwirtschaftlicher Flächen aus wirtschaftlicher Sicht, Grundlagen und Methoden der landwirtschaftlichen Raumplanung, Hanover, 1969.
- GREES, H.: Die Auswirkung von Wüstungsvorgängen auf die überdauernden Siedlungen. Beiträge zur Genese der Siedlungs- und Agrarlandschaft in Europa. Beihefte zur GZ, 18, 1968, S. 50—66.
- HABBE, K. A.: Verbrauchserscheinungen und Veränderungen der Grünlandfläche in der Südlichen Oberrheinebene und im angrenzenden Schwarzwald, Berichte z. d. Landeskunde, Bd. 21, 1, 1958, S. 106—109.
- HARTKE, W.: Die Soziale Differenzierung der Agrarlandschaft im Rhein-Main-Gebiet, Erdkunde, Bd. 7, 1953, S. 11—27.
- HARTKE, W.: Die »Sozialbrache« als Phänomen der geographischen Differenzierung der Landschaft, Erdkunde, Bd. 10, 1956, S. 257—269.
- HARTKE, W.: Sozialgeographischer Strukturwandel im Spessart, Die Erde, 88 Jg. 1957, S. 236—253.
- HARTKE, W.: Gedanken über die Bestimmung von Räumen gleichen sozialgeographischen Verhaltens, Erdkunde, Bd. 13, 1959, S. 426—436.
- JÄGER, H.: Arbeitsanleitung für die Untersuchung von Wüstungen und Flurwüstungen, Berichte z. d. Landeskunde, Bd. 12, H. 1. 1953, S. 15—19.
- JÄGER, H.: Zur Wüstungs- und Kulturlandschaftsforschung, Erdkunde, Bd. VIII, H. 4, S. 302—309.
- JÄGER, H.: Zur Entstehung der heutigen grossen Forsten in Deutschland, Berichte z. d. Landeskunde, Bd. 13, 1954, S. 156—171.
- JÄGER, H.: Wüste Ortsstätten in Wald und Feld, Natur und Volk, 84, 1954, S. 326.
- JÄGER, H.: Flurwüstungen im Landschaftsbild, Natur und Volk, 85, 1955, S. 51.
- JÄGER, H.: Sozialbrache in Unterfranken, Berichte z. d. Landeskunde, Bd. 21, 1, 1958, S. 135—137.
- JÄGER, H.: Einige Grundfragen der Wüstungsforschung mit besonderer Berücksichtigung von Mainfranken, Würzburger Geogr. Arbeiten, H. 12, 1964, S. 123—138.
- JÄGER, H.: Dauernde und temporäre Wüstungen in landeskundlicher Sicht. Wüstungen in Deutschland. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, Sonderheft 2, 1967, S. 16—27.
- KRAUSE, W.: Zur Kenntnis der Standorte neugebildeten Grünlandes in der Umgebung von Donaueschingen, Berichte z. d. Landeskunde, Bd. 21, 1, 1958, S. 99—105.
- KRÖCKER, U.: Die sozialgeographische Entwicklungen der fünf Feldbergdörfer im Taunus in den letzten 150 Jahren, Rhein-Mainische Forschungen, H. 37, 1952, S. 46.
- LENZ, K.: Die Wüstungen der Insel Rügen. Forschungen z. d. Landeskunde, Bd. 113, 1958.
- MORTENSEN, H.: Siedlungsgeographie des Samlandes, Leipzig, 1923.

- MORTENSEN, H.: Zur deutschen Wüstungsforschung, Göttingische Gelehrte Anzeigen, 206 Jg, Nr. 7 u. 8, 1944, S. 193.
- POCHLEDT, H.: Die Verbreitung der mittelalterlichen Wüstungen in Deutschland, Göttinger Geogr. Abhandlung, 3, 1950.
- RATHJENS, K.: Zum Stand der Sozialbrache und Vergrünlandung im Saarlande, Berichte z. d. Landeskunde, Bd. 21, H. 1, 1958, S. 110—112.
- RUPPERT, K.: Der Wandel der sozialgeographischen Struktur im Bilde der Landschaft, Die Erde, Jg. 7, 1955, S. 53—62.
- RUPPERT, K.: Die Sozialbrache als Übergangserscheinung, Bayerisches Landwirtschaftliches Jahrbuch, 34 Jg, 1957, S. 622.
- RUPPERT, K.: Zur definition des Begriffes Sozialbrache, Erdkunde, Bd. 12, 1958, S. 226—231.
- RUPPERT, K.: Die Bedeutung des Weinbaues und Seiner Nachfolgekulturen für die Sozialgeographische Differenzierung der Agrarlandschaft in Bayern, Münchner Geogr. Hefte, H. 19, 1960.
- SEEL, K. A.: Wüstungskartierung und Flurformengese im Riedeselland des nordöstlichen Vogelsberges, Marburger Geogr. Schriften, H. 17, 1963.
- SCHARLAU, K.: Beiträge zur geogr. Betrachtung der Wüstungen, Badische Geogr. Abhandlungen, 10, 1933, S. 2.
- SCHARLAU, K.: Siedlung und Landschaft im Knüllgebiet, Forschung zur d. Landeskunde, 37, 1941.
- SCHARLAU, K.: Ergebnisse und Ausblicke der heutigen Wüstungsforschung, Blätter für deutsche Landesgeschichte, 93, 1957, S. 43—101.
- SCHARLAU, K.: Sozialbrache und Wüstungserscheinungen, Erdkunde, Bd. 12, 1958, S. 289—294.
- SCHLÜTER, O.: Die Siedlungen im nordöstlichen Thüringen, Berlin, 1903.
- TIMMERMAN, O. F.: Sozialbrache und Vergetreidung am Beispiel der Soester Börde. Auseinandergelung Grundzüge beim derzeitigen Wandel bisheriger Struktur- und Gefügeordnungen der bäuerlichen Besitzgrößenklassen, Berichte z. d. Landeskunde, Bd. 12, 1, 1958, S. 149—154.
- VOPPEL, G.: Über Ödbrache in zwei ausgewählten Gemarkungen des Saarlandes, Berichte z. d. Landeskunde, Bd. 21, 1, 1958, S. 112—118.
- WENDLING, W.: Die Begriffe »Sozialbrache« und »Flurwüstung« in Etymologie und Literatur, Berichte z. d. Landeskunde, Bd. 35, H. 2, 1965, S. 264—310.
- WENDLING, W.: Sozialbrache und Flurwüstung in der Weinbaulandschaft des Ahrtales, Forschung z. d. Landeskunde Bd. 160, 1966.
- WIEGELMAN, G.: Zur Frage des Brachlandes in West-Deutschland, Berichte z. d. Landeskunde, Bd. 10, H. 1, 1957, S. 36—46.
- WIEGELMAN, G.: Zur Frage der Sozialbrache im Saarland, Saarbrücker Hefte, H. 5, 1957.
- ZSCHOCKE, R.: Vergrünlandung, Vergetreidung, Aufforstung und Sozialbrache in Nordrhein, Berichte z. d. Landeskunde, Bd. 2k, 1, S. 137—149.

Summary

SOCIAL FALLOW AND OTHER FORMS OF ABANDONMENT OF AGRARIAN ACTIVITIES DUE TO THE EMIGRATION AND RESTRUCTURIZATION OF THE POPULATION

Milan Vresk

Yugoslavia's agrarian structure has undergone major changes since the war. The inherited situation, with fragmented holdings and the traditional multi-crop system of land utilization was bound to reach a crisis. The development of industry and other activities has led to changes in the structure of a part of the agrarian population, many of whom have

moved from rural communities to industrial centres. Naturally, this process has also resulted in changes in the country's agrarian structure and land utilization methods.

In order to point out what changes may result in agrarian lands from the emigration and social restructurization of the population, the author uses the example of Germany and describes the emergence and meaning of the abandonment of rural settlements and farm land (*Wüstung*) referring to the most important results of investigations in this respect. He points in particular to the phenomenon of the social fallow and to other changes in land utilization methods which are due to social changes.

In conclusion the author discusses various cases of the abandonment of rural settlements and farm land in Croatia. Deserted homes, settlements and farm land can be found in many places in Istria and Dalmatia. The trend has been speeded up by the migration of the population to more developed parts of the country and, especially, by emigration to overseas countries.

Yugoslavia's contemporary development, says the author, is marked by a restructurization of the agrarian population accompanied by large-scale migrations. Emigration has a selective effect, because it is chiefly young people who emigrate from rural communities. As a result, aged households increase in number while agrarian activities weaken or are definitely given up.

In Yugoslavia the restructurization of the agrarian population takes a special form. With the increasing employment of the agrarian population in non-agrarian activities there has emerged a new social category of population known as workers/farmers. This mixed structure is only a semi-restructurized agrarian population, because the households of workers/farmers tend to retain the traditional agrarian structure with fragmented holdings and the multi-crop system of land utilization.

Due to this fact, social fallow and other consequences of social changes are not present in Yugoslavia in the measure in which this might be expected, although there have been major changes in land utilization: with the growing prospects for employment in industry, workers/farmers tend to lose interest in land cultivation, and this leads to changes in crops, to fields being allowed to turn into grass land, etc. The author has investigated these trends in the Varaždin area and describes them in the article illustrating them with maps (Figs. 1 and 2).